

X-XVII ASYRLAR TÜRKMEN EDEBIÝATYNYŇ ÖSÜŞINIŇ JEMGYÝETÇILIK ESASLARY

Hormatly Prezidentimiziň ylym-bilim ulgamyny ösdürmek babatynda alyp barýan adyl syýasatyna daýanyp, türkmen edebiýatynyň taryhyny talabalaýyk öwrenmek zerur. Her bir halkyň öwrenilýän döwürdäki taryhy-geografiki ýagdaýyny, guran döwletlerini, dilini bilmezden, edebi-çeper pikirlenmesine aň salmazdan, edebiýatyň taryhyna doly düşünmek mümkin däl.

Türkmen taryhynyň X-XVII asyrlardaky syýasy, ykdysady, ruhy-ahlak... dünýäsi örän özboluşly. Döwrüň belli bir etaplarynda türkmen halky özboluşly galkynyşy başdan geçiripdir. Türkmen edebiýatynyň gündogar edebiýaty bilen gatnaşyklary, onuň tutuş gündogar edebiýatynyň, dünýä edebiýatynyň görnükli şahsyýetlerini orta çykarmagy X-XVII asyrlarda amala aşýar.

Orta asyrlaryň başyndaky we ahyryndaky şahyrlaryň döredijiliginde şol bir ruh duýulýar. Şonuň üçin orta asyrlary öz içinde çürt-kesik döwürlere bölmek mümkin däl. Meselem, sopusylyk edebiýaty orta asyrlaryň başyndan tä ahyryna çenli yzygiderli ösýär, Hoja Ahmet Ýasawynyň terkidünýä pelsepesinden başlap, tä Nesiminiň ynsan mertebesini mukaddeslik derejesine göterýän pelsepesine çenli ynsan dünýägaraýyşynyň giňişliklerine ýaýraýar. X-XVII asyrlardaky serkerde-şahyrlaryň, yşky şahyrlaryň döredijiligi babatda-da şuny aýtmak bolar. Diňe köşk şygryýetiniň ösüşi orta asyrlaryň başynda soňky döwürlere görä has çynlakaý ýaýbaňlanýar.

X-XVII asyrlarda Hytaýyň günbatar çäklerinden başlap, Ýewropanyň gündogaryna çenli medeniýetleşen halklaryň ýurtlarynyň ählisi türkmenleriň täsirinde bolupdyr, türkmenler bilen bile ýaşapdyr, göreşipdir, gurupdyr. Bu çäge gündogarda Çyn Maçyn serhetleri, günorta-gündogarda Hindistanyň demirgazyk ülkeleri, günortada Hindi okeanynyň ýuwýan kenarlary, Päkistan, Owganystan, Orta Aziýa ýurtlary, arap ýurtlary, günbatarda Ýewropanyň gündogar taraplary, Kiçi Aziýa, Kawkaz ýurtlary degişli. Şunça giň sebitlere ýaýran halkyň baran

ýerindäki milletler bilen gatnaşygy nähili, türkmenler şol sredada öz milliligini sakladymyka? Şeýle soraglara beriljek jogap şol ýerlere ýaýran türkmenleriň edebi mirasynyň degişliligi baradaky meselä-de jogap bolup biler. Edebiýatçy alymlarymyzyň bir topary “...seljuklaryň köp bölegi şol ýerlere baryp, ýerli ilat bilen garyşyp gidýär” [7.67] (A.Meredow) diýip hasaplasa, başga bir bölegi (N.Gullaýew) ýagdaýyň beýle däldigini, her ýerde bolsalaram, türkmenleriňem, beýleki milletleriňem öz milli aýratynlyklaryny saklandyklaryny nygtaýar. [3.152] Hakykatdan-da, milli mentaliteti gorap saklamaga bolan tebigy islegiň örän güýçlüdigi sebäpli azda-kände kowçum bolup ýaşayan her bir millet hemişelik ýagdaýda, her bir milletiň beýleki bir milletiň içinde ýekebara ýaşayan wekili bolsa birnäçe nesliň dowamynda öz milli aýratynlyklaryny saklamaga ukyply. Şol milletiň dünýäniň bir ýerinde özbaşdak döwletiniň bar bolmagy bolsa milli azlygyň özboluşlylygyny saklamagy üçin ruhlandyryjy faktor bolup çykyş edýär. Magtymguly Pyragy „Ýetmiş iki millet bölek-bölekdir, // Bu bölekden goşma özge bölege“ [4.29] diýip ýöne ýere nygtan däldir. Birnäçe asyrlap dowam eden orta asyrlaryň ähli döwründe türkmenler agzalan çäklerde öz täsirini saklapdyr diýip bolmaz. Ýöne dürli wagtlarda, dürli ýagdaýlarda türkmen parasatynyň, kuwwatynyň Aziýanyň giňişliklerindäki ýurtlara, sebitlere aralaşandygy hakykat. Muny şol giňişliklerde türkmenleriň guran döwletleri aýdyň subut edýär.

Şu döwürde gurlan türkmen döwletleri türkmen ruhunyň nähili derejede ýokary göterilendiginiň taryhy şaýady. “Döwlet gurjak bolsaň türkmeni çagyır” diýen nakyl hem orta asyrlarda döreýär. Munuň özi türkmenleriň bu babatda toplan ägirt uly tejribesiniň nyşany. Edebiýatyň ösüşi jemgyýetiň syýasy gurluşy bilen gürrüňsiz bagly. Tire-taýpa gurluşynda adamlar tiräniň aladalary bilen ýaşayar. Edebiýat hem öz gezeginde, kadadan çykma bolaýmasa, şol dar çäklerden daşlaşyp bilmeýär. Jemgyýet ösdügisäýy onuň dünýägaraýşy giňäp, talaplary artyp ugraýar. Millet bolmak, döwletlilik syýasy-jemgyýetçilik gurluşyň iň ýokary derejesidir. X-XVII asyrlarda gurlan Garahanly türkmenleriniň döwleti, Gaznaly türkmenleriniň döwleti, Beýik Seljuk – türkmen soltanlygy, Köneürgenç türkmenleriniň döwleti, Garagoýunly türkmenleriniň döwleti, Akgoýunly türkmenleriniň döwleti,

Danyşment türkmenleriniň döwleti, Konýa soltanlygy, Kiçi Aziýadaky türkmen beglikleri, Osman türkmenleriniň soltanlygy, Deli türkmenleriniň soltanlygy, Sefewi türkmenleriniň döwleti bu döwürde türkmen halkynyň dünýäniň taryhy ösüşine nähili derejede goşant goşandygyny görkezýär. Türkmen edebiýatynyň X-XVII asyrlardaky görnükli wekilleri şu döwletleriň haýsam bolsa birinde ýaşapdyr, döredipdir, onuň bähbitlerinden ugur alypdyr. Ýusup Balasagunly Garahanylar döwleti, parsy dilli türkmen edebiýaty, esasan, seljuk döwletleri, Mahmyt Pälwan Köneürgenç döwleti, Jahanşa Hakyky Garagoýunly döwleti, Baýram han mogollar dinastiýasy bilen... bagly.

Öwrenilýän edebiýaty dörediji milletiň ýaýran geografiýasynyň, guran döwletleriniň öüsiniň şeýle giň bolmagy öz gezeginde edebiýatda gozgalýan meseleleriň, temalaryň, onda dörän dürli görnüşli edebi žanrlaryň öüsiniň giň bolmagyna, forma babatynda örän baý bolmagyna getirýär. X-XVII asyrlarda watançylyk, harby-gahrymançylyk, yşky-liriki, ynsanperwerlik, ahlak-didaktiki temalar işlenilipdir. Çeper edebiýatda gazal, rubagy, kyssa, dessan, poema ýaly görnüşler ösüpdir. Türkmen şahyrlarynyň beýleki halklaryň wekilleri bilen, edebiýaty, sungaty bilen ysnyşykly gatnaşykda bolmagy halklaryň arasynda edebi gatnaşyklaryň ösmegine ýardam edýär.

X-XVII asyrlarda edebi-çeper pikirlenmäniň ösüşi jemgyýetiň ösüşi bilen berk bagly. Orta asyrlarda türkmen halkynyň geografiki taýdan uzaklara ýaýraýşy ýaly, edebi-çeper pikirlenmäniň hem örüsi örän giňedi, biri-birine meňzemeýän ençeme edebi akymlar, stiller, metodlar döredi. Eger edebiýat nazaryýetiniň Ýewropa ülnüleri bilen alsak, X-XVII asyrlaryň türkmen edebiýatynda dünýä düşünmekligiň esasy metodlary ilki bilen klassisizm soňra romantizm bolupdyr. X-XVII asyrlaryň türkmen edebiýatynda edebi däplere uly hormat goýulýar, çeper eserlere baha berlende öňki nusgalyk eserler bilen deňeşdirilýär. Munuň özi bir tarapdan çeper eserleriň yzygiderli kämilleşmegine getirse, beýleki bir tarapdan olaryň mazmun özboluşlylygynyň ösmeginde kynçylyk döredýär. Meselem, orta asyrlarda gazal görnüşiniň ösüşi olaryň, esasan, galyp taýdan baýlaşmagy bilen bagly.

Romantizm dünýägaraýşynyň şöhlenenmesini orta asyrlaryň soňky döwründe Nesiminiň, Baýram hanyň, Fuzulynyň döredijiliginde görýäris. Ýöne bularyň döredijiliginde nusgawyçylygyň romantizmi (klassiki romantizm) bar diýilse, hakykat has doly aňlanardy. Sebäbi diňe bir awtoryň hakykaty açmakda köňüller dünýäsine gitmegi entek romantizmi doly aňladyp bilmeýär. Hakyky romantizmde durmuş hakykatyndan daşlaşyp, aýak ýerden üzülmeýär. Emma Nesiminiň sopuçylyk pelsepesinde-de, Fuzulynyň gazallarynda we döredijiliginiň täji bolan “Leýli-Mežnun” poemasynda-da, Baýram hanyň döredijiliginiň baş gahrymany bolan gözel gyzyň keşbinde-de şahyrlar öz fantaziýalaryna has artykmajrak erkinlik berýärler. Sözüň doly manysyndaky romantizm indiki, XVIII-XIX asyrlaryň türkmen edebiýatynda-da ýüze çykmady. Oňa derek Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň üsti bilen dünýä edebiýatyndan has önräk realizm öz ýüzüni görkezip başlady.

Orta asyrlaryň başky etaplarynda Merkezi Aziýanyň, şol sanda Türkmenistanyň territoriýasynyň medeni hem edebi durmuşynda dürli akymalaryň, mekdepleriň döremeginiň, ýaýbaňlanmagynyň ideologiki esasyny bu ýerlerdäki dini ynamygrarlaryň yslamyň ýüze çykyp, ýaýran merkezi sebitlerine garanynda has köpdürli bolandygy, resmi diniň yslam bolmagyna garamazdan, otparazçylygyň, buddizmiň, hristiançylygyň, hatda sufizmde öz ýüzüni görkezen şamanizmiň hem entek jemgyýetçilik aňyna öz täsirini ýetirip durandygy bilen düşündirmegem bolar. Alym S.Demidow Türkmenistanda sufizmiň ýaýraýşyny, ösüşini ylmy nukdaýnazardan öwrenip, zikr aýtmak däbi barada gürrüň edende şeýle pikiri orta atýar: *“Gözli ata we onuň yzyna eýerijiler türkmen meýdanyna sesli zikiriň ýokary derejede şamanlaşdyrylan formasyny getirdiler hem ösdürdiler, onuň esasy Türküstanda Hoja Ahmet Ýasawy tarapyndan esaslandyrylan orden bolan ýasawiýýadan alynýar we munuň üstesine soňra ýerli şamançylyk elementlerini hem özüne siňdiren bolmaly”*. [9.84]

Eýýäm XX asyryň 70-nji ýyllarynda, raýatlyk batyrgaýlygyny görkezip, garaşsyzlyk döwründe atlary has ýygy-ýygydan tutulyp başlanan taryhy şahsyýetler barada ynamly maglumatlary jemläp öwrenen N.Gullaýew hem

S.Demidow bilen pikirdeş [3.90]. Horezmi, al-Biruny, Mahmyt Kaşgary, Omar Haýýam ýaly sanawyny näçe diýseň uzaldyp boljak, örän köptaraply, ylym-bilimiň ençeme ugrundan birbada, şol ugra ýykgyň eden hiç bir alymdan kem bolmadyk derejede baş çykaryp bilýän şahsyýetler şol döwürde örän köp ýüze çykýar. Taryhyň dowamynda haýsydyr bir halk ruhy, medeni, ykdysady galkynyşy başdan geçirýän wagty örän köp ugurlardan baş çykarýan şahsyýetleriň orta çykmagy subut edilen kanunalaýyklyk. Ýöne beýle kanunalaýyklyk dürli ylym-bilimleriň häzriki ýaly derejede, anyk suratda differensirlenmedik döwürlerinde, mysal üçin, antiki döwürde, orta asyrlarda has uly ähmiýete eýe bolýar. Haýsydyr bir zady subut etmek üçin akyldarlar ençeme ugurlary bilmeli, öwrenmeli bolupdyrlar. Meşhur şahsyýetleriň galkynyşy döredýändigini, ýa-da, tersine, galkynyş netijesinde, galkynyşyň täsiri bilen ägirt şahsyýetleriň orta çykýandygy baradaky mesele iki pikiriniň birine tarap gutarnykly ýykgyň edip bolmajak, her kimiň gözüne dürlüçe görünýän, şol bir wagtyň özünde birini beýlekisinden aýryp bolmaýan, islendik döwürde bilelikde gelýän, ewolýusion ýa-da rewolýusion ösüşiň dowamynda şahsyýet bilen jemgyýetiň gatnaşygy, olaryň rollary baradaky oýlanmalara iterýän meseleleriň biri. Günbatar ýurtlaryndaky Täzeden Döreyiş döwründe (XIV-XVI asyrlar) hem hut şeýle bolýar.

Diýmek, biz orta asyrlar türkmen edebiýatynda ýüze çykan akymlyry saýhallamak barada gürrüň edenimizde, bu döwürde çeper edebiýat bilen ylmy edebiýatyň gutarnykly suratda differensirleşip ýetişmändigini, hut şeýle ýagdaýyň özüniň köp sanly akymlyryň, stilleriň, metodlaryň döremegine ýardam edendigini hökmany suratda göz önünde tutmaly bolýarys. Hut şonuň üçin dürli ylmylara degişli bolan işleriň, filosofiki traktatlaryň, dürli garaýyşlaryň, pikirleriň, açyşlaryň çeper dil bilen beýan edilmegine ýygy-ýygydan gabat gelýäris. „*Şeýle bolansoň, çeper edebiýat barada gürrüň edilyärkä, ylmy edebiýatyň-da üstünden ätläp geçmek mümkin däl. Sebäbi olar hemişe bir-birlerini ösdürüp, baýlaşdyryp hem kämilleşdirip geldiler*“ [3.34]. Aristoteliň çeper edebiýatyň teoriýasyna bagyşlanan, onuň içki kada-kanunlaryny derňeýän, bize mälum bolan ilkinji ylmy iş bolan “Şygryýet” atly traktatynda edebiýatyň, çeper eserleriň, şygryýetiň,

tragediýanyň, obrazlaryň nähili bolmalydygy baradaky gürrüňe geçmezden ozal çeper edebiýat bilen ylmy işleriň tapawudy hakynda has içgin durulypdyr [1.5; 8.781].

Dürli metodlar, ugurlar, mekdepler bilen birlikde, edebi akymlaryň ösmegine täsir eden ikinji bir ýagdaý haýsydyr bir ugurdan ýol goýan belli şahsyýetleriň durmuşynyň, ömür beýanynyň yzygiderli öwrenilmegi, olaryň mekdebiniň döremegi, has anygy halypa-şägirtlik mekdebidir. Ýöne bu halypa-şägirtlik mekdebi diňe bir iki nesliň arasynda däl-de, birnäçe asyryň dowamynda ençeme nesilleriň arasynda amala aşýar. Sopusylyk edebiýat hem, beýleki akymlar-da başga ýollar bilen birlikde gönüden-göni nesle geçijiligiň, görnükli awtorlaryň ömürleriniň, döredijiliginiň wagyz edilmeginiň kömegi bilenem ösüpdir. Mäne babanyň ýuwlugy Muhammet al-Münewweriň özüniň gönüden-göni sufizm bilen meşgullanandygy hakynda maglumat ýogam bolsa, onuň öz ata-babasynyň ömri, sopusylyk taglymaty hakynda galdyran mirasy, ýagny, Mäne babanyň ömür beýany hakynda gürrüň berýän kitaby [6] sopusylygyň wagyz edilmegine uly ýardam edipdir. Şeýle wagyz-nesihat, terjimehal häsiýetli kitaby Muhammet al-Münewweriň doganoglany Abu Rauh hem taýynlan ekeni. „*Dogry, ol bu eseri ýazmakda öz doganoglany Kemaleddin Abu Rauhyň az-kem öň tamamlan temadaş eserinden hem peýdalanypdyr*“ [3.110]. Bu ýagdaýyň özi al-Münewweriň kitabyň ynamdar maglumatlara baý bolmagyna getiripdir.

Geçmişde ýaşap geçen awtorlaryň haýsy millete degişlidigini kesgitlemekde hökmany suratda üç sany düşüňjä: edebi ýadygärligiň diline, awtoryň milletine we awtoryň ýaşan sredasyna daýanmaly bolýarys. Bu ýerde edebi ýadygärligiň dili baradaky mesele ilkinji bolup aradan aýrylyp biler. Sebäbi awtor dürli dillerde ýazsa-da, şol bir milletiň, ýaşan sredasynyň ruhuny açýar. Gündogarda, aýratynam, uzak taryhyň belli bir asyrlarynda Merkezi Aziýada, arap ýurtlarynda hem ýakyn Gündogarda arap, pars dilleriniň, Ýewropada bolsa latyn diliniň agalyk edendigini, dürli milletleriň wekilleriniň şu dillerden peýdalanyp, eserler döredendigini bilýän wagtymyzda bu pikirler bilen ylalaşmak bolar. Türkmen edebiýatynyň

taryhyndaky pars gatlagy barada Ý.E.Bertelsiň aýdan pikirleri hem şeýle netijäniň tarapynda. [7.9]

Jemleme. Orta asyrlar türkmen edebiýatyna täsir eden jemgyýetçilik ýagdaýlary we bularyň çeper edebiýatda şöhlenenmesi babatynda aşakdaky netijelere gelmek bolar:

– türkmen halkynyň taryhynyň ösen we giçki orta asyrlary bolan X-XVII asyrlaryň jemgyýetçilik ösüşi edebiýatyň ösüşine güýçli täsir edýär;

– alnan döwürde türkmenler Aziýanyň giňişliklerine ýaýrapdyrlar, ýerli halklar bilen ýakyn gatnaşykda bolupdyrlar;

– orta asyrlarda türkmenler Aziýanyň dürli sebitlerinde ondan gowrak döwlet gurupdyrlar, dolandyrypdyrlar, şol döwletleriň köpüsiniň hökümdarlarynyň özleri çeper edebiýat bilen meşgullanypdyrlar ýa-da şahyrlara howandarlyk edipdirler;

– edebiýatyň dili, esasan, köne türkmen dili bolupdyr, şol bir wagtyň özünde türkmen halky bilen syýasy-ykdysady gatnaşyklarda bolan beýleki halklaryň dilleri, aýratynam, pars, arap, hindi... dilleri edebiýata öz täsirini ýetiripdir, belli bir döwürde türkmen edebiýatynda parsy dilli gatlak döräpdir;

– şeýle ýagdaýlaryň ählisi jemlenip türkmen edebiýatynyň köptemaly, köpformaly, köp žanrly, baý hem gyzykly bolmagyna getiripdir;

– bu asyrlarda türkmen edebiýatynyň esasy metodlary ozaly bilen klassisizm soňra romantizm metody boldy;

– orta asyrlarda çeper edebiýat bilen ylmy edebiýat gutarnykly suratda differensirleşýär.

EDEBIÝAT

1. *Aristun – Aristotel. Şygryýet.* Terçimeçi B.Akatow. Türkmenabat, 2000. – 5 s.
2. *Bertels Ý.E.* Türkmen halkynyň edebi geçmişi // *Dünýä edebiyaty.* – 2013. – №1 – s. 136-151
3. *Gullaýew N.* Gadymdan galan nusgalar. Aşgabat: Türkmenistan, 1986. – 152 s., 90 s., 34 s., 110 s.
4. *Magtymguly. Şygyrlar.* Aşgabat: Türkmenistan, 1992. – 29 s.
5. *Meredow A.* Seljuklar döwrüniň edebiyatynyň taryhyndan. Aşgabat: Türkmenistan, 1968.
6. *Muhammet ibn Münewwer Meýheni.* Mäne babanyň keramatlaryndan we halatlaryndan hekaýatlar. Aşgabat: Miras, 2005.
7. Türkmen edebiyatynyň taryhy. Jogapkär redaktor S.A.Garryýew. Aşgabat: Ýlym, 1975. – 67 s.
8. *Аристотель.* Сочинения. Перевод с древнегреческого Брагинский Н.В., Гаспарова М.Л., Жебелева С.А., Миллер Т.А. М.: Мысль, 1984. – 781 с.
9. *Демидов С.М.* Суфизм в Туркмении. Ашхабад: Ылым, 1978. – 84 с.

Akatow B “Türkmenistanda Ylym we tehnika” žurnaly, 2019, №2